

LALƏ RASİM qızı ƏFƏNDİYEVƏ
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universiteti*

FRAZEOLÖJİ İFADƏLƏR İKİDİLLİLİK ŞƏRAİTİNDƏ

Məlumdur ki, yazıçı və ya şairin üslubunun, poetikasının, dünyagörüşünün öyrənilməsi həmin dilin incəliklərinə bələd olmadan mümkün deyil. Konkret milli ədəbi dilin üslublar sisteminin, bədii əsərlərinin dilinin, həmin dildə yazıb-yaradan müəllifin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi

üslubiyyatın ümumi nəzəri məsələlərini həll etmək üçün müəyyən material verir. Dil və onun üslubları müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilir. Dilin leksik tərkibi araşdırılır, leksik vahidlərin daxili üslubi imkanları müəyyən edilir, müxtəlif sözlərin emosional-ekspressiv xüsusiyyətləri izah edilir, müxtəlif nitq hissələrinin istifadə edilmə imkanlarına diqqət yetirilir. Bu cəhətdən hər bir dilin frazeoloji vahidləri bədii ifadəlilik cəhətdən xüsusi yer tutur, dilin özünəməxsus zəngin bir qatını təşkil edir. Frazelogizmlər hər bir dilin təkrarolunmaz bədiiliyini, milli özünəməxsusluğunu əks etdirən unikal ifadə vasitələridir. Bunlar dilin semantik sisteminin mühüm qatı olaraq, leksik vahidlərin daha yüksək səviyyədə metaforik dərkedilməsi nəticəsində yaranır. Frazoloji birləşmələrdə eyni zamanda onları yaratmış xalqın kollektiv təcrübəsi, psixologiyası, əsrlər boyu formalaşmış mənəvi mədəniyyəti, onun adətləri, mentaliteti, əxlaqi dəyərləri də əks olunur. Frazoloji ifadələr dedikdə, vahid mənə daşıyan ekspressiv mahiyyətli sabit dil vahidləri nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, frazeologizmlərin araşdırılmasının əsas aspektini onlarda komponentlərin mənası deyil, frazeologizmlərin bütöv bir dil vahidi kimi nitqdə işlənmə xüsusiyyətləri və müəyyən mənə daşması təşkil edir. «Sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. bədii üslubun mənbəyində dayanaraq, həmişə onu saflaşdıran tükənməz dil sərvətidir. Canlı məişət ünsiyyət dilinin ilkinliyi, deyim tərzinin təbiiliyi bu kristallaşmış ifadələrdə öz tərəvətini daim hiss etdirir... Kolorit etibarilə zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində söz sənətkarları məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyllənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yarada bilirlər» (2, s.15).

Müasir dövrdə milli dil, mədəniyyət və etnos problemlərinə maraq xeyli artdığı üçün bu və ya digər bir xalqın dilinin vəziyyəti ilə bağlı araşdırmalar da artmışdır. Bu mənada daxili quruluşu və ya tarixi-coğrafi yaxınlıq baxımından müxtəlif xalqların dillərinin də müqayisəli araşdırılması maraq doğurur.

Frazelogizmlər də dil materialı kimi, xalqın milli mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün zəngin material verən xəzinədir. Bədii əsərlərdə işlənmiş frazeologizmlərin təhlili, adətən, bu və ya digər müəllifin istifadə etdiyi frazeoloji vahidlərin tərkibini, onların haradan qaynaqlandığını, müəllifin bunlardan nə dərəcədə yaradıcılıqla istifadə etdiyini müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Frazelogizmlərin üslubi funksiyalarının təhlili yazıçının yaradıcılıq metodunu daha dərindən dərk etməyə, onun yadda qalan obrazlar yaratmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmək üsullarını aşkar etməyə imkan verir. Bəzən müəllifin özünün də frazeoloji vahidlərə yaradıcılıqla yanaşması, sonralar onun yaratdığı variantların da qəlibləşməsinə şərait yaradır. Müəllifin istifadə etdiyi vahidlərin qaynaqlarını müəyyən etmək, bir tərəfdən, onun yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkar etməyə, digər tərəfdən, bu vasitələrin dilin hansı üslubi qatından alındığını araşdırmağa imkan verir. Bədii əsərlərdə frazeologizmlərin təhlili bütövlükdə yazıçının bütün yaradıcılığı və obrazlar sisteminə işlənmiş hər bir frazeoloji vahidin mahiyyətini açmaq üçün şərait yaratmış olur. Qeyd edildiyi kimi, frazeoloji vahidlərdə hər bir dil daşıyıcısının milli xarakteri daha qabarıq əks olunur və buna görə də digər leksik vahidlər, bədii ifadə vasitələri və sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən xeyli çətin tərcümə olunur. Tərcümə zamanı daha çox deformasiyaya uğrayan hissələr də məhz frazeoloji ifadələrlə bağlı olur. «Frazeologiya məsələləri... çox zaman ciddi praktik çətinliklər yaradır və nəzəri maraq doğurur, çünki eyni maddi mənə daşıyan sözlərin müxtəlif dillərdəki mənə və üslubi funksiyaları fərqlidir və belə sözlərin qoşulduqları birləşmələr də müxtəlif dillərdə bir-birinə uyğun gəlmir. Hətta deyə bilərik ki, hər hansı bir dilə xas olan birləşmələrin səciyyəvi cəhətləri məhz tərcümə zamanı üzə çıxır». (10, s.180)

Multikulturalizm və milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə böyük önəm verildiyi müasir dövrdə frazeoloji vahidlərin tərcümə əsərlərində əks olunması problemi yenidən aktualıq qazanmağa başlamışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan və rus dilləri və ədəbiyyatları arasında müqayisəli araşdırmalar maraq doğurur və bu cəhətdən frazeoloji vahidlərin tərcüməsi hər iki dilin üslubi imkanlarını araşdırmaq baxımından maraqlı dil materialı kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Frazelogizmlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə çevrilməsi zamanı yaranan çətinliklər müəyyən amillərlə bağlıdır. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bir dilin sabit söz birləşmələrinin başqa bir dildə tam ekvivalenti ya yoxdur, ya da ekspressivliyi, işlənmə tezliyi, üslubi xüsusiyyətlərinə görə bir-

birindən xeyli fərqlidir. Bu da frazeologizmlərin nitq prosesində yaranmaması, dildə hazır şəkildə olması ilə bağlıdır. Buna görə də əsərdə obrazlar yalnız həmin ifadənin hansı dil sistemi, maddi və mənəvi mədəniyyət materialı kontekstində formalaşmasından asılı olaraq dərk edilə bilər.

Frazeologizmlərin tərcüməsində çətinlik yaranan ikinci amil əksər sabit birləşmələrin obrazlılığı ilə bağlıdır. Bu, tərcümə zamanı həmin ifadələrin sərbəst söz birləşməsi ilə qarışıq salınması və ya obrazın xarakterindən çıxış edərək onun fikirlərinin düzgün anlaşılmaması nəticəsində baş verir. Sabit birləşmələrin əsas xarakterik cəhəti onlardakı ekspressiya, üslubi özünəməxsusluqla bağlıdır ki, bu da öz növbəsində, tərcüməçinin işini ağırlaşdırır, çünki belə ifadələrin tam qarşılığını tapmaq asan iş deyil, halbuki birləşmələrdəki ekspressiya və üslubi cəhətin düzgün əks olunması mühüm rol oynayır. Eyni frazeoloji birləşmə və atalar sözlərinin müxtəlif bədii əsərlərdə nəzərdən keçirilməsi, bir qayda olaraq, bu problemlərin qarşıya çıxdığını aydın əks etdirir.

Əsərlərində frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə etmiş XIX əsr rus dramaturqu Aleksandr Nikolayeviç Ostrovskinin yaradıcılığı bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında diqqətdən kənarda qalsa da, XX əsrin ortalarında onun əsərlərinə böyük maraq göstərilmiş və pyeslərinin bir çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Hətta vaxtilə Ə.Sultanlı, M.Arif, Ş.Qurbanov kimi görkəmli ədəbiyyatşünaslar onun yaradıcılığını ədəbi əlaqələr kontekstində nəzərdən keçirmişlər. Frazeoloji vahidlərin həm orijinalının, həm də tərcüməsinin məhz dil materialı kimi maraqlı olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində onun istifadə etdiyi frazeologizmlərin tərcümələrini araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

A.N.Ostrovskinin pyeslərində işlənmiş frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirdikdə bu dil vasitələrinin üslubi yükü, onların strukturu və qrammatik xüsusiyyətləri diqqəti çəkir. Xüsusən də həmin vasitələrin Azərbaycan dilində bir neçə tərcüməçi tərəfindən müxtəlif əsərlərində tərcümədə verilməsi daha çox maraq doğurur. İlk növbədə, həm Azərbaycan, həm də rus dilində leksik tərkibinə görə bir-birinə uyğun olan frazeoloji ifadələr – atalar sözlərinin tərcüməsi maraqlı həll yolları ilə verilmişdir. Burada daha çox atalar sözlərinin tərcümə olunan dildə həmin ifadə ilə tam üst-üstə düşən variantının seçilməsi və ya kalka üsulu özünü göstərir. Məsələn:

Нашла коса на камень – *Daş qayaya rast gəlib* («Quduz pullar» – tərc.M.İbrahimov). Müqayisə üçün: *Віщақ сүмүйә дирәніб* (9, s.144);

Нить в жизни потерял – *Kələfin ucunu itirmişdir* («Günahsız müqəssirlər» – tərc.R.Təhmasib);

Гора с плеч – *Üstümdən dağ götürüldü* («Tufan» – tərc.Ə.Məmmədخانlı; «Ağıllı da səhv edir» – tərc. M.Əfəndiyev; «Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik» – tərc. M.İbrahimov);

Утопающий хватается за соломинку – *Suda boğulan saman çöpündən yapışar* («Quduz pullar» – tərc.M.İbrahimov; «Meşə» – tərc.M.Mərdanov);

Цыплят по осени считают – *Cücəni payızda sayarlar* («Son qurban» – tərc. M.Hüseyn və İ.Əfəndiyev);

Что за птица? – *Hansı yuvanın quşu?* («Qurdlar və qoyunlar» – tərc. Ə.Ağayev).

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu ifadələr hər iki dildə eyni mənada işlənir və eyni leksik tərkibə malikdir, hətta bir çox hallarda bunların hansı dilin öz orijinal variantı olmasını da müəyyən etmək çətinlik yaradır və onların paralel olaraq yaranması ehtimal edilə bilər.

Digər hallarda isə, tərcüməçilər orijinalda işlədilən frazeologizmlərin əvəzlənməsində məhz tərcümə yolu ilə getmişlər. Burada dilimizdə həmin mənaları tam əks etdirən sabit ifadələr tapmadıqda onların tərcüməsini konkret məcazi ifadələrlə tərcümə etmişlər və bunlar heç bir təhrifə yol vermədən, bədiiliyi saxlamaqla maraqlı tapıntı kimi qəbul edilə bilər:

Гора с горой не сходится – *Dağ dağa rast gəlmir* («Quduz pullar» – tərc.M.İbrahimov)

Видно сокола с полету – *Tərləni uçuşundan tanıyarlar* («Cehizsiz qız» – tərc. Ə.Məmmədخانlı)

Лежачего не бьют – *Yıxılanı döyməzlər* («Öz adamlarımızdır – düzəlişərik» – tərc.Y.Əzimzadə).

Bu, dilimizdə *qaçanı qovmazlar* kimi formalaşsa da, tərcüməçinin uğurlu variantı kimi qəbul edilə bilər.

Yuxarıda nümunələrin məhz A.Ostrovskinin yaradıcılığından götürülməsinin səbəbini onun əsərlərinin Azərbaycan dilinə çox tərcümə edilməsi və canlı xalq dilindən alınmış eyni ifadələrin bir çox əsərlərində işlənməsi ilə əsaslandırmışdıq. Maraqlıdır ki, dramaturqun bir neçə əsərində

dəfələrlə təkrar edilən eyni bədii ifadə vasitələri müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən, demək olar ki, eyni şəkildə tərcümə edilmiş və tez-tez işləndiyinə görə Azərbaycan dilində də qəlib şəklini almışdır. Məsələn, *Я с вами и в огонь, и в воду полезу* ifadəsi *Mən özümü sizinlə oda da, suya da ataram* («Özgə atına minən tez düşər» – tərc. M.Mirkişiyev), *Oda da, suya da girərəm* («Öz adamlarımızdır – düzəlişərik» – tərc.Y.Əzimzadə), *Sənin üçün özümü ölümə də verərəm* («Cehizsiz qız» – tərc. Ə.Məmmədخانlı) şəkillərində verilmişdir. Ancaq Ə.Ağayev dramaturqun «Qurdlar və qoyunlar» pyesinin tərcüməsində həmin fikri əks etdirən tamamilə fərqli variant seçmiş və *Они неведомо и огонь, и воду проходят* ifadəsini Azərbaycan dilində daha geniş yayılmış *Dəyirmanın o başından ölü salsan, bu başından diri çıxar* şəklində tərcümə etmişdir. Göründüyü kimi, Ə.Ağayevin tərcüməsi leksik cəhətdən orijinalda olduğundan daha geniş verilsə də, obrazın istehzalı sözlərinin mahiyyəti düzgün çatdırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu variantların hər biri yerinə görə obrazların xarakterinə uyğun alınmış, müəllifin obraza olan münasibətini əks etdirə bilmişdir.

Frazeoloji ifadələrin – atalar sözlərinin digər tərcümə üsulu adekvat ifadələrlə əvəztəmədir. Tərcümə dilində öz mənasına görə orijinala yaxın olan ifadə müvafiq atalar sözü ilə əvəz edilir, ifadəliliyinə görə orijinala tam uyğun gəlir. Bu üsulun da müəyyən məqamlarda öz çətinlikləri meydana çıxır. Məsələn, *Седьмая вода на киселе* ifadəsinin *Yeddi arxa dönəni ilə körpüdən keçəndə qabaq-qabağa gəliblər* («Son qurban» – tərc. M.Hüseyn və İ.Əfəndiyev) şəklində tərcüməsi özünü tam doğrultduğu halda, *Uzaqdan-uzağa olsa da, hər halda mənə qohumsan* («Ağıllı da səhv edir» – tərc. M.Əfəndiyev), *Sən bizim süfrədə kəllə suyu olsan da, hər halda qohumsan* («Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik» – tərc. M.İbrahimov) kimi tərcümələr özlərini o qədər də doğrultmur. A.Ostrovskinin tərcümə olunmuş daha iki əsərində işlədilən *Любо нам, любо нпонан* («Özgə atına minən tez düşər» və «Qurdlar və qoyunlar») ifadəsinin *Tutar qatıq, tutmaz ayran* («Özgə atına minən tez düşər» – tərc. M.Mirkişiyev) və *Tutsa dirildim, tutmasa batdım* («Qurdlar və qoyunlar» – tərc. Ə.Ağayev) şəklində tərcümələrindən birinci nümunədə fikir düzgün əks etdiril məmiş, ikincidə isə bədiilik tamamilə itirilmişdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, rus dilindəki frazeoloji ifadələr – atalar sözlərinin Azərbaycan dilində həmişə hazır müvafiq variantını tapmaq, hətta oxşar frazeoloji vahid mövcud olduğu zaman da, bəzən müəllifin obraza verdiyi xüsusiyyətləri tam əks etdirmək mümkün olmur. Bu zaman frazeoloji ifadələrdə bədiilik itə də, təsvir üsulundan istifadə edilir və tərcüməçilər bəzən bunun müqabilində əlavə obrazlı ifadələrə müraciət edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978.
2. Hüseynov M. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.
3. Ostrovski A.N. Pyeslər. Bakı, Azərnəşr, 1948.
4. Ostrovski A.N. Pyeslər. Bakı, Azərnəşr, 1973.
5. Ostrovski A.N. Quduz pullar. – “Azərbaycan” jurnalı, 1972, № 12, s.142- 202.
6. Ostrovski A.N. Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik”. – “Azərbaycan” jurnalı, 1973, № 4, s.38-91.
7. Ostrovski A.N. Son qurban”. – “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1948, № 4, s.48-94.

Rus dilində

8. Островский А.Н. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. Москва, 1973-1980.
9. Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку, Maarif, 1974.
10. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). Москва, 2002.

XÜLASƏ

Frazeologizmlər hər bir dilin təkrarolunmaz bədiiliyini, milli özünəməxsusluğunu əks etdirən unikal ifadə vasitələridir. Frazeoloji birləşmələrdə eyni zamanda onları yaratmış xalqın kollektiv təcrübəsi, psixologiyası, əsrlər boyu formalaşmış mənəvi mədəniyyəti, onun adətləri, mentaliteti, əxlaqi dəyərləri də əks olunur. Frazeoloji vahidlərin tərcümə əsərlərində əks olunması problemi də aktual məsələdir və onların tərcüməsi Azərbaycan və rus dillərinin üslubi imkanlarını araşdırmaq baxımından maraqlı dil materialı kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məqalədə frazeoloji ifadələrin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri XIX əsr rus dramaturqu A.N.Ostrovskinin əsərlərindən verilmiş nümunələr əsasında araşdırılır, tərcümədə çətinlik yaradan amillər göstərilir.

Açar sözlər: frazeologizmlər, atalar sözü, tərcümə, üslubi xüsusiyyətlər, obrazlılıq